"दोषोऽल्पोऽस्थिगतो ज्वरो हृदस्थ वा पुनः। धातुसन्धिगतं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः ज्वरोऽस्थिगतः ज्वरो हृदस्थ। सन्निपातेनाह। दोषः अल्पः, ज्वरहृदस्थ स्वल्पोऽपि। विषमज्वरेणाह। अस्थितमाहारविहाराद्यि तेन सम्भूतः संपूर्णीजातः अन्यतरस्मात् रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोऽस्थिगतस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते। प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम्। "आरम्भादिषमो यस्तु" इत्यादिकम् रसादिकमात्रं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोति इत्यपेक्षयामाह "सन्ततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुगः। दोषः क्रुद्धो ज्वरं कुर्यात् सोऽन्येद्युः सिमितान्वितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः। कुर्यात्सातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्"। अन्तकमिव मारकत्वात्। अथ विषमज्वरस्य सामान्यं लक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः"। यः स्यादनियतात् कालादिलक्षणार्थः। यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, दोषाणां प्रावल्येवातिकचतुर्दशदिनानि, पैत्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकचतुर्विंशतिदिनानि स्यात्। तथा विषमज्वरो नियतं कालं प्राप्य न स्यादित्यर्थः। शीतोष्णाभ्यां रुक्षाभ्यां स्यात्। "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्"। कदाचिन्मन्दवेगः। विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयक चतुर्थकौ"। तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते"। विसर्गो वातिकादिभेदात्। सन्तत्या नैरन्तर्येण अविसर्गी अपरित्यागी। नन्वेतल्लक्षणमुक्तं विषमलक्षणस्य तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते"। घटत एवेति न दोषः। यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे अन्तकश्चयम्। दुर्बलोपद्रवः कालं दीर्घमेवानुवर्तते" इति। यत्तु सुश्रुतादिनोक्तम "ज्वराः पञ्च तु ते प्रोक्ताः पूर्वे सन्ततकादयः। चत्वारः सन्ततं हित्वा प्रोक्ता विषमज्वराः" इति तच्चिन्त्यं त्वयाभिप्रायेण। सततलक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते"। द्वौ कालौ कफपित्तकालं रात्रिदिवसकालम्। ततो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ। तत उक्तं वाग्भटेन "वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः क्रमादिति"। अन्येद्युष्कलक्षणमाह। "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते"। एककालं दोषाणामेकया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले हृदये दोषस्थितेः। तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह। "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः"। तृतीयेऽह्नि स्थानमनादिनं गृहीत्वा यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः। दिनद्वयमतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति। अतोऽह सुश्रुतः "कफस्थानविभागेन यथावद्वक्ष्यं करोति हि। सततान्येद्युष्कतृतीयाख्य चतुर्थकप्रकोपकान्। अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यत। दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथावद्वक्ष्यं सततादीन् करोति। तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात्। हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्यादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति। तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति। कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति। तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात्। एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्रात् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालत्वं द्वौ कालौ स्वभावादेव। ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम्। उच्यते। दोषा हि प्रकोपकाले वेगवत्तया बाधकात् स्वस्थानात् वेगादिव एव यान्ति। यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन बाधकात्। वेगवाहर एवायं स्वस्थानमधिगच्छति"। सन्धिषु स्थितः प्रकोपकं करोति। सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रकोपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने। स्वभावः कारणं तत्र भवन्ते सुनिपुङ्गवाः"। स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षाश्चतुर्थकादिनियतयो ऽपि ज्वराः कालकाले प्रभवन्ति 'प्रविशन्ते यथा भूमिं नीलं काले